

МЕТОДИЧНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНКИ КРИЗОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА

© Касьянова Н.В., 2013

Досліджено теоретичні підходи до визначення ролі кризи у розвитку економічної системи, обґрунтовано доцільність використання кризи підприємства як механізму переходу з одного якісного стану в інший, доведено необхідність динамічного програмування для діагностики кризового стану підприємства, запропоновано структурно-динамічну модель оцінки стійкості підприємства.

Ключові слова: криза, розвиток підприємства, динамічна модель розвитку системи.

N.V. Kasianova

Donetsk National Technical University

METHODOLOGICAL APPROACH TO EVALUATION OF THE ENTERPRISE CRISIS

© Kasianova N.V., 2013

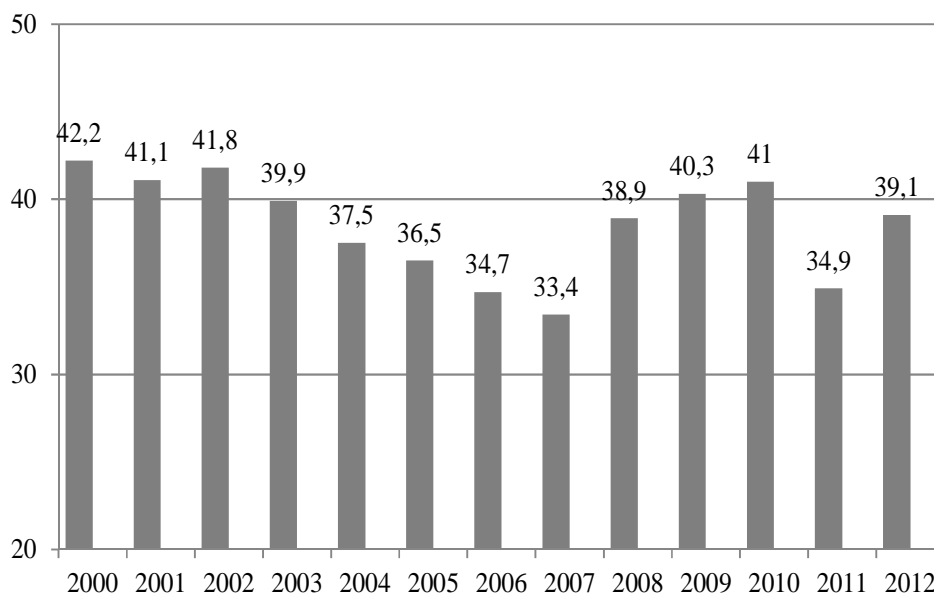
This paper explores theoretical approaches to the role of crisis in the economic system, feasibility of using the crisis as an enterprise mechanism of transition from one qualitative state to another, the necessity of dynamic programming is proved for diagnose of crisis state of companies, the structural and dynamic model are proposed for evaluating the stability of the company.

Key words: crisis, enterprise development, a dynamic model of the system.

Постановка проблеми. Кризові явища в економічних системах завжди викликали підвищений інтерес у вчених різних країн, але розглядали їх переважно на макрорівні. На рівні окремого підприємства цим питанням приділено недостатньо уваги, що не дає змоги ефективно впливати на розвиток кризових явищ, робити кризу керованою. Але в останні десятиріччя загострення політичної та макроекономічної нестабільності, навіть у розвинених країнах з традиційно стабільною економікою, істотно ускладнили умови функціонування всіх суб'єктів господарювання та зумовили зростання невизначеності зовнішнього середовища. За таких умов останніми роками підвищилася увага до розгляду кризи на рівні окремого підприємства, зросла кількість досліджень у цій сфері.

Питання своєчасної діагностики економічної кризи діяльності підприємств та раннього виявлення необхідності застосування відповідних процедур вельми актуальне для українських суб'єктів господарювання, адже частка збиткових серед них залишається стабільно високою (див. рисунок).

Зазначимо, що саме після фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. питома вага збиткових підприємств в українській економіці суттєво зросла – якщо у 2007 р. їх частка становила лише 33,4 %, то вже у 2008 р. – 38,9 %. У 2009 та 2010 роках ситуація продовжувала погіршуватись і лише у 2011 р., значною мірою завдяки покращенню зовнішніх умов функціонування вітчизняних підприємств, зростанню внутрішнього споживчого попиту, відновленню попиту на зовнішніх ринках, підприємства України почали працювати ефективніше, а частка збиткових знизилася до 34,9 %. Але збільшення кількості збиткових підприємств у 2012 р. щодо рівня 2008 р. свідчить про нову хвилю економічної кризи. Крім того, рівень збитковості в промисловості є більшим за середньоукраїнські показники і перевищує 40 %.

Питома вага збиткових підприємств в Україні, % [1]

У результаті цього збільшилася кількість підприємств, які перебувають в процедурі банкрутства з 5634 у 2000 р. до 14265 у 2011 р. Тому цілком обґрунтовано, що завдання своєчасного виявлення проблем у економічній діяльності українських підприємств та розроблення ефективних стратегій розвитку залишаються досить актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процеси діяльності підприємств в умовах кризи розглянуто в працях О.В. Василенка, А.Г. Грязнової, Л.О. Лігоненко, Г.О. Надьон, Л.С. Ситнік, З.С. Шершньової та інших. Серед зарубіжних вчених кризи досліджували Й. Шумпетер, М. Фрідмен, П. Самуельсон, Ж. Сімонді, їхні послідовники та опоненти. Аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики засвідчує, що досі не сформоване чітке загальноприйняте уявлення про кризу підприємства. Досліджувана економічна категорія описує різні феномени в житті підприємства – від просто перешкод у процесі його функціонування через різноманітні конфлікти аж до оголошення банкрутства.

Постановка цілей. Дослідження теоретичних основ та прикладних проблем оцінки кризових явищ розвитку підприємства зумовлює постановку відповідних цілей:

- дослідження теоретичних підходів до визначення ролі кризи у розвитку економічної системи;
- обґрунтування доцільності використання кризи підприємства як механізму переходу системи з одного якісного стану в інший;
- доказ необхідності використання методів динамічного програмування щодо діагностики кризового стану підприємства;
- розроблення структурно-динамічної моделі оцінки стійкості підприємства.

Виклад основного матеріалу. Поняття «криза» широковідоме, означає крайній ступінь розвитку протиріч, які призводять до руйнування явища. Якщо протиріччя розвивається стихійно, то воно закономірно проходить всі ступені від зародження, розвитку та загострення, досягаючи найвищої точки розвитку – кризи, в ході якої явище гине або переходить в нову якість. Криза має не тільки негативний, але і позитивний аспект, вона може стати початком великих перетворень у системі, в результаті чого можуть виникнути структури та відносини, неможливі раніше. Криза підприємства як механізм переходу з одного якісного стану в інший має складний характер, у процесі якого виникають протиріччя між різними підсистемами та елементами.

Одна з причин кризи підприємства полягає у вичерпанні потенціалу старих механізмів науково-технічного й організаційно-економічного розвитку. Виникнення кризового стану характеризується певною послідовністю, під якою треба розуміти ланцюг економічних явищ, що пов'язані причинно-наслідковими зв'язками. Отже, вся історія розвитку підприємства складається з ланцюжка криз, щоразу сценарій розвитку той самий, підприємство адаптується під умови зовнішнього середовища, потім умови змінюються, іноді поступово, іноді різко, підприємство стає неадекватним середовищу, відбувається пошук нового рішення і процес повторюється спочатку. Проте треба врахувати, що на частоту криз впливає швидкість зміни середовища. Що вища швидкість змін у середовищі, то частіші кризи. Безкризовий розвиток можливий, тільки якщо підприємство здатне точно передбачати майбутню траєкторію розвитку, змінюючись заздалегідь.

У науковій літературі ще не вироблено загально визнаного уявлення про кризу розвитку підприємства як соціально-економічної системи. Багато років саме це поняття було швидше ідеологічним, ніж реальним чинником під час розроблення економічної політики. Загалом аналіз трактувань поняття «криза» свідчить про існування трьох незалежних поглядів на понятійні межі цього терміна (див. таблицю).

Відповідно до першого підходу, криза – це форма поступального руху, прояв розвитку системи. Прихильники другої позиції вважають кризою переломний момент у функціонуванні системи (незалежно від того, яким – позитивним чи негативним буде результат); звідси кризою може вважатися будь-яка нестандартна ситуація або зміни у функціонуванні системи. Третя позиція передбачає, що кризою є ситуація значного погіршення одного, а частіше кількох важливих параметрів функціонування системи, що цілком реально може призвести до її ліквідації.

Наведені трактування відображають два основних ставлення до кризи в працях зарубіжних та вітчизняних авторів – негативне та позитивне. За негативного ставлення до кризи акцентують на її руйнівному впливі на діяльність підприємства. Позитивне ставлення ґрунтується на розумінні кризи як об'єктивного процесу, пов'язаного з розвитком системи. Звідси випливає, що криза є переломним моментом у послідовності процесів, подій і дій. Криза на підприємстві – об'єктивний процес, що приводить до оптимізації системи або до її знищення у разі неспроможності адаптуватися до нових умов та розвиватися, адже ґрунтується на діалектичній єдності основних тенденцій в існуванні системи – сталого функціонування та розвитку, що поступово змінюють одна одну. Головним проявом кризових явищ на підприємстві є втрата економічної стійкості – здатності економічної системи, в якій відбулося несприятливе відхилення за межі допустимого значення, повернутися до стану рівноваги за рахунок власних та позикових ресурсів, перепрофілювання виробництва тощо.

Кризовий стан має складний характер, у процесі якого відбувається розузгодження між різними підсистемами та елементами. При цьому часто виникає ситуація, коли окремі підсистеми, елементи та деякі параметри системи вже відповідають новому якісному рівню, а інші – залишаються на попередньому. Впливаючи на них так або інакше, можна локалізувати і зменшити гостроту перебігу кризи.

Виникнення, прояв та подолання кризи розвитку підприємства мають суттєві відмінності порівняно з макроекономічними кризами. Їх особливості такі:

- на макроекономічному рівні криза є загостренням природних, економічних і соціально-політичних чинників; на мікроекономічному рівні кризові ситуації можуть виникати на всіх стадіях життєвого циклу підприємства;
- виникнення кризових явищ на рівні підприємства не залежить від стадії циклу макроекономічного розвитку, ці явища і процеси не взаємозалежні та не синхронізовані в часі;
- кризові явища є індивідуальною характеристикою окремого підприємства, вони залежать від характеру та сили впливу зовнішніх факторів, від наявних у підприємства потенційних можливостей.

Наукові підходи щодо визначення поняття «криза»

Автор	Сутність поняття «криза»
Форма поступального руху, розвитку системи	
М.Г. Левінтов [2]	Криза виражає ту фазу, коли відносна самостійність сторін суперечності (елементів системи і структури) зростає в ступені, що створює реальність розриву їх єдності і переходу всього явища в новий якісний стан, тобто стрибка
Г.І. Бондарев [3]	Криза – стан розпочатого розриву протилежностей явища як системи. Ця система виявляється паралізованою, і водночас відбувається різка активація протилежностей, які несуть нове, тобто відбувається прискорення розвитку
М.І. Туган-Барановський [4]	Криза – точка перелому «підвищувальної» та «знижувальної» хвилі, закінчення фази підйому та початок фази спаду, є початковою фазою економічного циклу
К. Штробель [5]	Феномен серйозного загострення суперечностей, за якого виникає реальна можливість істотних змін в існуючих системах або структурах
А.Д. Арманд, Д.І. Люри [6]	Кризи розглядаються як епізоди безперервної еволюції, під час якої спостерігається не тільки найінтенсивніший перебіг еволюційних процесів, але також і часткова деградація (інволюція) економічних систем, що переживають кризу
В. Томас [7]	Криза – загроза, виклик до нової дії. Криза повинна розглядатися не більше ніж випадок, стимулювання, пропозиція
Нестандартна ситуація, переломний момент	
Е.М. Коротков [8]	Криза означає перелом, будь-яку якісну зміну процесу, перехід від існуючого положення до іншого, істотно відмінного за основними параметрами
М. Вебер [9]	Криза розглядається як «поворотна точка до кращого або до гіршого»
А.Д. Чернявський [10]	Криза – це переломний етап в функціонуванні будь-якої системи, на якому вона зазнає впливу ззовні чи зсередини, що вимагає від неї якісно нового реагування. Основна особливість кризи полягає в загрозі руйнації системи
В.О. Василенко [11]	Криза у широкому значенні так само потрібна системі, що розвивається, як і стабільний стан. Кризу треба розглядати як переломний момент у розвитку змін
З.Є. Шершньова [12]	Криза – загальна універсальна фаза будь-якого циклу, період порушення рівноваги
Погіршення параметрів функціонування, реальність банкрутства	
Джон М. Кейнс [13]	Криза – це раптова та різка зміна тенденції зростання на зниження, тоді як за зворотного процесу такого різкого повороту часто не буває
В. М. Крутько [14].	Криза – це раптовість, високий рівень загрози життєво важливим інтересам і гостра нестача часу для вживання відповідних заходів.
Р. Хіт [15]	Криза – загроза життю і матеріальним цінностям, втрата контролю над ситуацією, видима та/або невидима шкода людям, матеріальним об'єктам і організаціям
Т. Гренц [16]	Криза на підприємстві – незапланований та небажаний, обмежений в часі процес, який може суттєво заважати і навіть зробити неможливим функціонування підприємства

Отже, на основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що поняття кризи на мікро-економічному рівні ґрунтується на розумінні кризи як фази циклу, що має об'єктивний характер і потенціал змін, які за умови компетентного управління приводять до оптимізації системи, виходу її із кризового стану та переходу на якісно нову фазу розвитку. Кризова ситуація характеризується різким переломом у діяльності підприємства, відкриває те, що в нормальній ситуації невидиме, підвищує ефективність діяльності підприємства, задіюючи трансформаційні сили, які сприяють еволюції.

Набір факторів, що зумовили виникнення кризових явищ та банкрутство окремого підприємства, завжди індивідуальний, він залежить від внутрішніх можливостей підприємства протидіяти факторам потенційної загрози. Серед кризоутворювальних чинників розвитку підприємств доцільно виділити такі: незадовільна нормативно-правова база; політичний дисбаланс; низький платоспроможний попит; неоднозначність відносин власності; проблемний стан внутрішнього ринку; висока вартість кредиту; порушення платіжної дисципліни; низький рівень інноваційних розробок підприємства; низька інвестиційна активність; інертність галузі; недосконала маркетингова політика; складна виробнича структура підприємства; недостатня компетентність вищого керівництва.

Фактори кризи діють на підприємство не ізольовано, а системно, що посилює негативні наслідки дії окремо взятого фактора. Як свідчать дослідження, поглиблення кризи до стадії банкрутства не є результатом дії одного із зазначених вище факторів. За наявності достатнього рівня надійності усього економічного механізму підприємство протистоїть поглибленню кризи. Однак комбінація причин, взаємно посилюючи їхній вплив на ситуацію, а також ефект «доміно», що виникає, може призвести до катастрофічних наслідків. Дія кожного кризового фактора зумовлює певні причинно-наслідкові зв'язки, вивчення та формалізація яких може стати підґрунтям моделювання процесу розгортання кризи.

Спроби кількісної оцінки кризи підприємства привели до появи кількох методичних підходів, у межах яких використовують відповідне методичне забезпечення.

1. Аналітичний – використання методів комплексного економічного аналізу та аналізу статистичної інформації під час проведення досліджень.

2. Експертний – узагальнення інформації та оцінка фінансового стану підприємства експертами.

3. Лінійний – математичний прийом, який дає змогу оптимізувати той чи інший процес, збільшувати прибутки та ефективно використовувати наявні ресурси підприємства

4. Діагностика на моделях – використання множинної регресії або дискримінантних моделей для побудови прогностичного рівняння, яке використовується для передбачення майбутнього стану об'єкта.

Але жоден з них не дає можливості врахувати всі вищезазначені фактори кризи та однозначно визначити кризовий стан підприємства. На наш погляд, оцінка кризи підприємства повинна передбачати: оцінку потенціалу підприємства та можливостей його розвитку; визначення рівня ефективності використання наявних матеріальних, трудових і фінансових ресурсів та їх співвідношення з показниками провідних підприємств галузі; тенденції розвитку економічних процесів, можливості впливу позитивних та негативних факторів зовнішнього середовища.

Динамічний підхід до оцінки кризи підприємства логічно доповнює різні види статичних досліджень, але, на відміну від них, оперує не статичними, а індексними показниками, використання яких дозволяє оцінити динаміку розвитку підприємства. Особливостями цього підходу до проведення діагностики є насамперед широке коло об'єктів дослідження, які можуть об'єднувати не тільки фінансові, а й нефінансові показники розвитку підприємства, що у сукупності дає змогу виконати інтегральну оцінку ринкової, виробничої, кадрової та фінансової спроможності підприємства. Як оцінювальні використовують не статичні, а динамічні показники-індекси відповідних показників та індекси співвідношення між двома взаємозалежними аналітичними показниками.

Крім того, проаналізувавши теорію та практику управління підприємством у сучасних умовах, можна побачити, що акцент робиться переважно на кількісні параметри розвитку підприємства. Це пов'язано з трактуванням потенціалу як здатності підприємства забезпечувати своє довготривале функціонування і досягнення стратегічних цілей на основі використання системи наявних ресурсів без урахування можливостей, які надає час та зовнішнє середовище. Для оцінки розвитку підприємства потрібна всеосяжна система показників, причому в основу конструювання такої системи має бути покладена модель, що враховує не тільки фактичну динаміку, але й теоретичні передумови. Динамічна модель системи показників концептуально повинна враховувати такі вимоги до її формування:

- загальнотеоретична інтерпретація, взаємозв'язок і цілеспрямованість як окремих показників, їх груп, так і всієї системи загалом;
- забезпечення порівнянності, єдиної спрямованості показників груп, усієї системи;
- наявність у системі показників, що виступають основними регульовальними параметрами, базовими категоріями;
- можливість корегування значень величин показників залежно від рівня використання ресурсів та ефективності результату;
- можливість одержання прогнозу про спрямованість динаміки показників.

Динамічність моделі розвитку підприємства проявляється в постійному розвитку системи ресурсів і способів їх організації та слугує для виявлення і систематизації необхідних для створення і утримання конкурентної переваги підприємства. В межах моделі процес розвитку промислового

підприємства розглядається як процес реалізації безперервних змін – незворотних змін на підприємстві у вигляді виникнення, трансформації або зникнення його окремих елементів і зв'язків, які мають одноразовий характер і приводять до переходу підприємства в якісно новий, досконаліший стан. Оцінка кризового стану підприємства основана на визначенні періоду втрати стійкості економічного розвитку промислового підприємства

В основу моделі інтегральної оцінки динамічної стійкості покладено динамічний норматив, що являє собою сукупність показників, упорядкованих за темпами зростання. Очевидно, що динамічний норматив може вважатися точною моделлю лише у разі економічної інтерпретації всіх нормативних співвідношень.

Кількісна оцінка динамічної стійкості підприємства здійснюється на основі порівняння фактичної динаміки стійкості процесу розвитку, яка характеризується показниками-індикаторами порівняно з їх нормативними значеннями, відповідним режимом діяльності підприємства з найбільшою сталістю процесу змін підприємства в напрямі вдосконалення, який характеризується тенденцією підвищення ефективності діяльності підприємства. Таке порівняння здійснюється на основі розрахунку оцінки близькості двох упорядкованих показників – фактичного та заданого стану моделі. Структурно-динамічну оцінку стійкості підприємства розраховують відповідно до модифікованої формули розрахунку коефіцієнта кореляції Кендала для двох рангових рядів:

$$I = 1 - \frac{M(F, N)}{n \times (n - 1)} = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n m_i}{n \times (n - 1)} = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_{ij}}{n \times (n - 1)},$$

де I – інтегральна динамічна оцінка стійкості промислового підприємства; $M(F, N)$ – сума інверсій фактичного значення показників (F) до нормативних (N); n – кількість показників моделі; m – кількість інверсій у фактичному порядку для показника, що має перший ранг; i, j – ранги i -го та j -го показників у нормативному впорядкуванні; a_{ij} – змінна, що відображає наявність або відсутність відношення показників у фактичному впорядкуванні між i -м та j -м показниками, заданими в моделі ($i = 1, \dots, n; j = 1, \dots, n$), та розраховується так:

$$a_{ij} = \begin{cases} 1, \text{ коли } r_i > r_j, \text{ при } i < j \text{ та} \\ \text{коли } r_i < r_j, \text{ при } i > j \\ 0 \text{ в інших випадках} \end{cases},$$

де r_i, r_j – ранг i -го або j -го показника у фактичному впорядкуванні.

Інтегральна динамічна оцінка являє собою характеристику, отриману в результаті одночасного та погодженого дослідження сукупності показників, які відображають всі установки зміни динамічної стійкості розвитку підприємства. Що ближче отримана оцінка до одиниці, то більша частка цих установок фактично виконується. Збіг фактичного та заданого в моделі нормативного порядку показників свідчить про максимально можливу стійкість розвитку підприємства, про відсутність кризових явищ на підприємстві. В протилежному випадку, коли інтегральна оцінка наближається до нуля, зростає нестійкість розвитку та виникає загроза кризи підприємства.

Ця модель не тільки забезпечує узагальнення економічної інформації, але й дає змогу виявити тенденції та проблеми розвитку підприємства, формує інформаційну базу прийняття управлінських рішень, що забезпечує прогресивний характер якісних змін на підприємстві. Отже, в межах динамічної моделі вирішуються такі завдання:

- оцінка стану та динаміки розвитку підприємства;
- виявлення деструктивних тенденцій і процесів розвитку потенціалу підприємства;
- виділення причин, джерел, характеру, інтенсивності дії загроз на потенціал підприємства;
- прогнозування наслідків дій чинників загроз;
- системно-аналітичне вивчення фактичної ситуації та тенденцій її розвитку, розроблення цільових заходів щодо протидії загрозам.

Висновки. Динамічна модель розвитку підприємства дає змогу передбачити можливі кризові явища діяльності підприємства та розробити комплекс відповідних управлінських заходів. Для досягнення позитивних результатів система має бути готовою до подолання кризових ситуацій, а види та параметри кризи, а також тенденції її розгортання – чітко визначеними. Це можливо за умови своєчасного прогнозування кризових явищ у діяльності підприємства. Ефективне подолання кризи дає новий поштовх розвитку системи, сприяє переходу на принципово новий рівень організації та управління за короткий час, тобто у разі вдалого проходження кризи істотно підвищується ефективність управління системою, повільний еволюційний розвиток змінюється різким революційним стрибком.

Перспективи подальших досліджень. Обґрунтовані теоретичні основи та прикладні проблеми оцінки кризових явищ розвитку підприємства будуть використані у подальших дослідженнях щодо математичного обґрунтування використання положень теорії катастроф на макрорівні.

1. *Фінансові результати великих та середніх підприємств до оподаткування за видами економічної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.* 2. Левинтов Н.Г. Социально-философское содержание категории «кризис» / Н.Г. Левинтов // *Философские науки.* – 1980. – № 1. – С. 39–49. 3. Бондарев Г.И. Еще раз о понятии «кризис» / Г.И. Бондарев // *Философские науки.* – 1982. – № 3. – С. 48–51. 4. Туган-Барановский М.И. *Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов* / М.И. Туган-Барановский. – М.: Наука-РОССПЭН, 1997. – 574 с. 5. Strobel K. *Das Imperium Romanum im "3. Jahrhundert". Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.* / K. Strobel. – Stuttgart, 1993. – S. 341–345. 6. Адимбаев Т.А. *Экономический потенциал и эффективность его использования* / Т.А. Адимбаев. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 369 с. 7. Thom R. *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models.* Reading / R. Thom. – MA: Addison-Wesley, 1993. – 400 p. 8. Коротков Э.М. *Концепция менеджмента* / Э.М. Коротков. – М.: Дека, 1997. – 304 с. 9. Вебер М. *Понятие социологии и «смысла» социального действия: избранные произведения* / М. Вебер; пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с. 10. Чернявский А.Д. *Антикризисное управление: теория, практика, инфраструктура* / А.Д. Чернявский. – М.: Бек, 2002. – 544 с. 11. Василенко В.А. *Менеджмент устойчивого развития предприятий: монография* / В.А. Василенко. – К.: Центр учебной литературы, 2005. – 648 с. 12. Шериньова З.Є. *Антикризова програма підприємства: методичні основи розробки та організації виконання* / З.Є. Шериньова // *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* – 2010. – № 2, Т. 1. – С. 140–143. 13. Кейнс Дж. М. *Общая теория занятости процента и денег* / Дж. М. Кейнс; пер. с англ. Н.Н. Любимов; ред. Л.П. Куракова. – М.: Гелиос АРВ, 2002. – 351 с. 14. Крутько В.М. *Введение в менеджмент кризисных ситуаций: практ. рекомендации* / В.М. Крутько. – К.: МЗУУП, 1994. – 52 с. 15. Хім Р. *Кризисний менеджмент для керівників* / Р. Хім; пер. з англ. Н. Середи. – К.: Наук. думка, 2002. – 566 с. 16. Grenz T. *Dimensionen und Typen der Unternehmenskrise: Analyse-möglichkeiten auf der Grundlage von Jahresabschlussinformationen.* In: *Verlagsgruppe Peter Lang (Hrsg.): Europäische Hochschulschriften – Volks- und Betriebswirtschaft.* Bd. 784, 1987. – 284 s.